

VÁCLAV BŮŽEK a kolektiv

SPOLEČNOST ČESKÝCH ZEMÍ V RANÉM NOVOVĚKU

Struktury,
identity,
konflikty

Kromě výkonu patronátního práva představovaly další konfliktní politické ekonomické zájmy měšťanů a duchovních, rozpory v konfesijní orientaci duchovních správců a jejich farníků nebo prostředky náboženské disciplinace. Zatímco z politicky a hospodářsky motivovaných sporů měšťanů s panovníkem, respektive státem a šlechtou, vycházela města pravidelně poražena a zatlačována do závislého postavení na nadřazené autoritě, ve vztahu k duchovním správcům bylo jejich postavení lepší. Reformace se zasloužila o faktické podřízení duchovní správy vlivu městské rady a z farářů učinila osoby závislé na vůli obecních správců. Toto postavení do značné míry trvalo i v pobělohorském období přestože uvedené téma si ještě vyžádá další výzkumy.

Ve vztahu k vesnickému zázemí byla města ostražitá. Ačkoli měšťany od venkovských poddaných dělily jasné patrné geografické, právní a sociální hranice, v každodenním styku obou sfér, které k sobě vzhledem k maloměstské povaze většiny urbánních území měly velmi blízko, docházelo k jejich pravidelnému překračování. Umožňovala to především geografická i sociální blízkost obou světů. Zejména v případech, kdy města vystupovala jako pozemkové vrchnosti, se snažila bránit meze oddělující obě společenské skupiny, i když se v některých případech musela potýkat s nedostatkem území v očích svých poddaných. Ani ve sporech nemuseli měšťané a venkované představovat dvě vnitřně soudržné a zneprátené skupiny. I v těchto chvílích se totiž projevovaly úzké vzájemné vazby mezi oběma prostředími. Naopak velké selské rebelie městské prostředí odrazovaly. V konfliktech, do nichž se zapojovala města jako korporace, se projevila především prohlubující se závislost měšťanů a dalších obyvatel měst na vrchnostenské a zejména státní moci reprezentované autoritami stojícími mimo město.

9. VENKOV NA KŘÍŽOVATCE KONFLIKTŮ VE SPOLEČNOSTI RANÉHO NOVOVĚKU

Raně novověcí venkované nevstupovali jen do konfliktů se sousedy či s okolními vesnicemi, ale někdy se jejich odpor obrátil proti vrchnosti, pro kterou měli být především poslušnými poddanými. Společným mechanismem povstání bývala většinou skutečná či domnělá nespravedlnost ze strany vrchnosti. Není proto divu, že se vrchnost svých poddaných, kteří v některých případech nahlíželi na svět poněkud odlišným způsobem, do značné míry obávala. Za jejím častým nadřazeným a posměšným přístupem k poddaným se skrýval strach

a případné rebelie, která mohla alespoň v očích urozené menšiny hrozit tím, že obrátí naruby vžitě pořádky starého světa. Snad proto bývaly tresty proti vzbouřeným venkovanům značně tvrdé, přičemž měly především exemplární charakter. Jejich cílem bylo hlavně zastrašit ostatní od následování vzbouřenců. Vesničané se naopak mohli cítit ve svých nárocích nepochopení a ukřivděni. To zapříčinilo, že veškeré své naděje často upírali ke vzdálenému „milostivému panovníkovi“, jenž nebyl podle jejich názoru pravdivě zpravován a zakoušeném bezpráví. S jeho osobou ostatně souvisí i nejjednodušší typologie poddanských rebelií v českých zemích. Zatímco místní izolované rebelie raného novověku vznikly hlavně z důvodu odporu proti lokální vrchnosti, velké selské rebelie tohoto období byly podněceny falešnými nadějemi, které venkované vkládali do osoby uctívaného panovníka, a chybnou interpretací jím vydaných patentů.

Místní revolty na českém venkově raného novověku

Z 16. století jsou ve venkovském prostředí zprávy pouze o jednotlivých, v podstatě izolovaných revoltách. Nejznámější byl odpor rybníkářů proti Petru Vokovi z Rožmberka, devíti blatských vesnic vůči Adamovi II. z Hradce či povstání proti Švamberkům.⁷¹² Společným rysem těchto revolt bylo, že vypukly kvůli konkrétnímu jednání určité vrchnosti, které popudilo poddané. Jejich cílem bylo odstranění nadvlády neoblíbených šlechticů, někdy jako v případě rybníkářů dokonce jejich fyzická likvidace. Vzhledem ke svým zvláštním, úzce zaměřeným cílům, neměla povstání možnost překročit rozsah izolované revolty a ve větším počtu podnítit k povstání venkovany na okolních panstvích.

Rybníkáři se postavili do čela rozsáhlého spiknutí proti Petru Vokovi z Rožmberka na konci šedesátých let 16. století. Odpor proti rožmberské vrchnosti propukl na bechyňském panství, kde se rybníkáři podíleli na přestavbách zámku a na technicky náročné výstavbě vodního potrubí, které mělo přivádět vodu z Lužnice na zámek návrší. Rybníkáři byli nespokojeni nejen s finanční odměnou za fyzicky velmi namáhavou práci, ale stěžovali si také na svévoli ze strany některých vrchnostenských úředníků a jejich povýšené chování. Napětí mezi rybníkáři a rožmberskými úředníky se prohloubilo do té míry, že nespokojenci uvažovali o atentátu na zvláště nenáviděné osoby z okolí Petra Voka – na Kryštofa Srbského ze Zálezl, hejtmana ze Želče, a na Jindřicha Lapáčka ze Rzávě, jenž byl rožmberským dvořanem. Pozdější výsledky svědků však doložily, že

rybníkáři připravovali vraždu i samotného Petra Voka z Rožmberka protože se postavil na stranu svých úředníků. Za bezprostřední příležitost k chystané vraždě rožmberského velmože bylo možné považovat popravu tří nespokojených rybníkářů. Poprava se za osobní účasti Petra Voka uskutečnila v únoru 1569 poblíž Soběslavi. Divadlo hry zrymcovalo vpletení těla živého odsouzence do kola, které mělo zastrašit další vzbouřence.

Právě tehdy se v myslích přihlížejících rybníkářů patrně zrodil plán na přepadení a zavraždění Petra Voka při některé z jeho pítích vyjížděk, „protože sou dali voni Vaňka Bezpalčího a Vaňka z Remičova s tou Kostkou utratiti“. Na schůzce se rybníkáři kolektivně dohodli na způsobu, jakým provedou zamýšlenou pomstu. Zároveň si vybrali svého vůdce – rybníkářského hejtmána Ondřeje Boráka, jenž měl mezi ostatními členy tlup přirozenou autoritu. Na padesát rybníkářů se rozdělilo do několika menších ozbrojených skupin, které se střídavě pohybovaly v okolí Bechyně, Soběslavi a Želče, kde se zdržoval Petr Vok. Jejich předností byla dokonalá znalost lesní krajiny a všech terénních zvláštností, zvláště úzkých cest a úvazů, které umožňovaly překvapivý útok. Ve stejné době však Rožmberk vystupňoval pronásledování rybníkářů a dalších podezřelých osob, neboť chtěl zmírnit kriminalitu na svých statcích a zvýšit bezpečnost přepravy osob i zboží na veřejných cestách. Rožmberský velmož si dovídal jména a přezdívky chycených rybníkářů, dával prověřovat údaje o jejich poddanské příslušnosti, zajímal se o úkryty vzbouřenců, o popis jejich vzhledu, oděvu a zvláště výzbroje, k níž patřily ručnice, šavle, kordy, sekery či těžké palice. Po osm let – až do roku 1577 – nemilosrdně pronásledoval rybníkářské vzbouřence a nařizoval jejich popravu v rožmberských městech Bechyni, Miličíně, Soběslavi, Třeboni, Vimperku i v nedalekém Táboře a Vodňanech. I když Ondřeje Boráka se mu nepodařilo dopadnout, tlupy vzbouřených rybníkářů na jihu Čech rozprášil.⁷¹³

Motivací k povstání proti poslednímu Rožmberkovi se stala v očích rybníkářů neoprávněná poprava několika jejich druhů, kterou si tato osobitá skupina lidí pohybujících se téměř na samotném okraji raně novověké společnosti nechťela nechat líbit. Z myslí několika jedinců v prostředí charakterizovaném uplatňováním důsledné kolektivní solidarity následně vzešla myšlenka na pomstu vůči nenáviděnému Rožmberkovi, jež ale nedošla svého uskutečnění. Zvláště tím rysem povstání navíc bylo, že jeho hlavní složku tvořila jedna z nejnižších vrstev venkovského obyvatelstva, která žila na samé hranici mezi usedlým a neusedlým způsobem života.

Jak bylo řečeno v předchozích částech knihy, byl poněkud odlišný případ Chodů, jejichž postavení se zhoršovalo v průběhu 16. století z důvodu ustálení zemské hranice a útlumu dříve četných soukromých válek, které se odehrávaly v česko-bavorském pomezí. Klesal význam chodské strážní služby. Zároveň v této době zvítězil nový právní názor na platnost poddanských privilegií. Začala se plně uznávat jen písemně potvrzená práva, nikoliv práva založená na pouhé tradici. To vedlo k četným sporům Chodů se Švamberky a později s městem Domažlice, které se po Švambercích stalo až do Bílé hory jejich zástavní vrchností. Chodové tehdy marně protestovali proti tomu, že jim vrchnost zakazovala provozovat myslivost, využívat královské lesy a nutila je k odběru vrchnostenských výrobků. Jejich situace se ještě zhoršila po Bílé hoře, když se jejich novou vrchností stal Wolf Vilém z Lamingenu a Albenreuthu. Zvláště těžce nesli Chodové nově prosazované roboty, které chápali jako znak osobní nesvobody. Jejich odpor byl však nakonec zlomen a císařem jim bylo roku 1630 výslovně nařízeno, že mají nové dědičné vrchnosti slíbit človecenství.

Také další dějství chodských sporů, které začalo roku 1652 a skončilo v roce 1668, kdy již byl jejich vrchností známý Lomikar z lidových pověstí – Wolf Maxmilián z Lamingenu a Albenreuthu, nesplnilo chodská očekávání. Dvorským reskriptem z 24. března 1668 se jejich žádost o potvrzení starých privilegií jednou provždy zamítala, nařizovalo se jim zachovávat poddanskou poslušnost dědičné vrchnosti a pod těžkými tresty jim bylo uloženo věčné mlčení. Je proto příznačné, že se roku 1680, když vypuklo velké poddanské povstání, omezili jen na podání petice panovníkovi. Poslední spor Chodů s Wolfem Maxmiliánem vzplál roku 1692, kdy vyslali postupně za císařem tři delegace s prosbou, aby byla přezkoumána platnost jejich privilegií. Jakmile však císař opětně potvrdil neplatnost jejich privilegií, dopustili se dokonce násilných činů vůči vrchnostenským úředníkům, takže museli být nakonec zásahem vojska přinuceni k slibů poslušnosti. Spor byl zakončen ukázkovou popravou jednoho z jejich vůdců Jana Sladkého-Koziny v listopadu 1695 v Plzni.⁷¹⁴

Také revolty Chodů proti svým vrchnostem se vyznačovaly izolovaností. Bylo to pochopitelné, protože se na povstáních sice tentokrát na rozdíl od výše zmíněných rybníkářů podílely všechny vrstvy venkovského obyvatelstva, cíle a zájmy vzbouřenců byly ale opět úzce vázány na území, na němž žili. Jednou z hlavních příčin povstání byl střet tradičního konzervativního vesnického myšlení založeného na mluvené tradici s prosazujícím se požadavkem po písemném

stvrzení udělených starých práv, jež zároveň již dopředu odsuzoval Chody do role poražených.

Panovník, vrchnost a venkovští poddaní v selských rebéliích 17. a 18. století

Jednotlivé revolty poddaných, které byly zaznamenány během roku 1680, vynikly svojí hloubkou i dobou trvání a zároveň se odlišovaly od izolovaných povstání. Představovaly důsledek narůstajícího konfliktního pole mezi vrchnostmi a poddanými, a to v důsledku třicetileté války. Vzpoura se rodila ze stovek drobných akcí sedláků, které spojovala pouze naděje, že jim panovník pomůže od neúnosných břemen. Nad rámec každodenního venkovského života v raném novověku vystupovala právě jeho osoba. Pro většinu poddaných představoval vládce z habsburského rodu nezpochybnitelnou, ale zároveň velmi vzdálenou autoritu.

Státní politika vůči poddaným, která se během 17. až 18. století omezovala na vydávání patentů, reskriptů a mnoha dalších nařízení, sice vzešla z pera představitelů státního aparátu, avšak svojí nezpochybnitelnou autoritou ji musel zaštitit monarcha. Postupně vytvářené normy vedly ke vzniku právního povědomí poddaných. Na jejich základě bylo také období vlády jednotlivých Habsburků na českém trůně vnímáno jako pozitivní nebo negativní. Tyto okolnosti značně přispěly k tomu, že se postupem času začal rodit mýtus o „hodném panovníkovi“ a jeho „nehodných rádcích“. Zvláště v souvislosti s prosazováním státních fiskálních zájmů, které nabývaly na rozsahu v období válek, musela být do praxe uváděna četná nepopulární opatření, jejichž prosazování měla na starosti místní vrchnost. V očích venkovanů byla zodpovědná za zhoršování jejich životních podmínek, kdežto vzdálený panovník zůstával neposkrvněn.⁷¹⁵

Uvedenou představu poddanského obyvatelstva potvrzovala skutečnost, že právě panovník byl poslední nadějí, k níž se bylo možné v případě sporu odvolat. Panovník málokdy zklamal naděje venkovanů. Obvykle přikázal, aby poddaným, kteří se na něho obrátili se žádostí, nebylo ublíženo, a jestliže byli již vězněni, nařídil jejich propuštění. Činil tak navzdory tomu, že takoví poddaní v důsledku porušovali zákon. Svoji stížnost měli totiž nejprve adresovat krajským hejtmanům, kteří rozhodovali jednotlivé spory mezi vrchnostmi a poddanými a současně vystupovat v roli obhájců státních zájmů. Při vyšetřování sporných případů proto byly brány do úvahy také kontribuční zájmy panovníka. Ke krajským hejtmanům však podda-

ni zpravidla nechovali dostatečnou důvěru. V době, kdy šlechtu propojovala řada příbuzenských i mocenských vazeb, většinou stranili vrchnostem. K osobě spravedlivého panovníka naopak venkované leckdy upínali všechny své naděje. O skutečné reflexi obyvatel venkova v očích jednotlivých habsburských panovníků je však toho známo poměrně málo. Určitým opovržením se při pohledu na poddané například netajil ani císař Leopold I. ve svém dopise adresovaném Humprechtu Černínovi z Chudenic, v němž reagoval na zprávy o lidových nepokojích v Benátkách nad Jizerou slovy: „*Běda vám, vy čestí pánové, kdyby tak ďábel pošval vaše poddané, aby se dopustili podobných insolencí.*“ Při jiné příležitosti charakterizoval venkovany jako „*malé bestie*“ a v žertu psal o „*slečnách kompaniích*“, před nimiž mají naštěstí „*páni rebellanté*“ respekt.⁷¹⁶

Jak již bylo uvedeno dříve, reflexe vesničanů jejich vrchnostmi je značně široká a rozdílná. V množství raně novověkých rukopisných i tiskových pramenů se dochovala doslova změn nejrozličnějších názorů, postřehů i úvah o venkovském obyvatelstvu, a to od krajních antipatií přes racionální zamyšlení až po několik málo projevů sympatií. Zpravidla převažovalo záporné vnímání venkovanů. Většina šlechticů nad svými poddanými sdílela pocit nadřazenosti, přezíravosti a nechuti, to vše doplněné obavami. Vesničané byli tradičním terčem opovržení, posměchu i násilí ze strany mocných. Návody na nelitostné zacházení s poddanými vycházely z rozšířených představ, že jen tak lze nespolehlivé a hloupé venkovany ukáznit, přivést k poslušnosti a mít z nich co největší užitek. Příkladů negativního smýšlení o nich by bylo možné uvést velké množství. Půvabné emotivní výlevy se dochovaly například právě z dob selských rebélií, kdy poddaní nevzbuzovali pouze znechucení a odpor, ale navíc již také strach. Jestliže byli roku 1680 přirovnáváni k současné probíhající morové epidemii, šlo o poměrně střídmé hodnocení.⁷¹⁷

S vyloženými sympatiemi k venkovanům se lze setkat jen velmi vzácně. Zpravidla to bylo v reakcích na živelné pohromy, které je dramaticky zasáhly. V pobělohorské době je možné stále častěji vnímat názory, které zdůrazňovaly zodpovědnost vrchností za poddané před Bohem.⁷¹⁸ Proslulý byl spisek s názvem *Considerationes* Jakuba des Haies, který v něm okolo roku 1657 pojednal o útlaču poddaných na panstvích Dymokury a Hostinném hraběte Viléma Lambeye.⁷¹⁹ Učený jezuita v tomto pojednání odmítl místo zpovědníka hraběte, pokud by nezměnil způsob zacházení s poddanými. Položil přitom důraz na nebezpečí, která hrozila duši každého, kdo se svými poddanými zacházel krutě a nespravedlivě. Řada jiných duchovních

zdůrazňovala nebezpečí, kterému byly při tvrdém zacházení vystaveny duše samotných poddaných. Ti totiž z důvodu útlaku někdy opouštěli panství a utíkali i do nekatolické ciziny. Důraz na morální odpovědnost vrchnosti za své poddané byl dobře patrný i v listech majitele třeboňského panství Jana Adolfa ze Schwarzenberku v osedesátých a sedmdesátých letech 17. století.

Rada vrchností věřila tomu, že poddané je nutné držet na co nejnížší životní úrovni, aby s nimi nebyly problémy. Před uvedeným přístupem však někteří varovali. V tomto ohledu je zajímavé myšlení Laurentia Scipiona, který od roku 1650 přes čtyřicet let zastával hodnost opata cisterciáckého kláštera v Oseku. Ve svém spisku *Několik obšírných poznámek o našem špatném hospodářství* poukázal na svoji zkušenost. Podle ní byli poddaní, kteří měli nějaký majetek, mnohem opatrnější a poslušnější, protože je svazovala obava, že by o něj mohli přijít. Naopak poddaní, kteří ho neměli, byli náchylnější ke vzpourám, protože neměli co ztratit.⁷²⁰ Kromě obavy z násilných činů šlo také o každodenní majetkové zájmy vrchnosti. Mnoho z nich si tváří v tvář poničenému a vylidněnému venkovu po třicetileté válce začalo uvědomovat svou závislost na poddaných. Jednoznačně to vyjádřila například hraběnka Sylvie Černínová, která v jednom ze svých dopisů ze čtyřicátých let 17. století utrousila poznámku: „*Pro se spravuje po sedláku, když sedlák jede do hájí, pán taky.*“ Přestože takových myšlenek, kterým by bylo možné přiznat alespoň částečně kladný přístup k poddaným, lze uvést ještě několik, záporná reflexe venkovanů v očích vrchnosti převažovala. Obě strany – vrchnost i poddaní – v tomto období žily v neustálém nepřátelství, které mohlo vlivem nějaké události, jež se stala spouštěcím mechanismem, přerůst v otevřenou rebelii.⁷²¹

Tou se stal koncem roku 1679 příjezd císaře Leopolda I. do Prahy, kam se dvůr z Vídně uchýlil kvůli morové epidemii. V tu chvíli mohli poddaní své naděje, které vycházely z nezměrné víry v osobnost panovníka jako ochránce poddaných, proměnit ve skutečnost. Ačkoli nemohli znát možnosti ani skutečnou vůli císaře, začali aktivně jednat. Ducha vzpoury posilovala navíc i různá proroctví a divoké pověsti, které se rozšiřovaly po monarchii zmítané krizemi. V Čechách se často vzpomínalo například proroctví kněžny Libuše, že bude sto, až povstane čtvrtý stav. Zároveň se mluvílo také o tom, že venkovany měli podněcovat a podporovat francouzští emisáři, že mezi nimi jsou sobí důstojníci z řad uherských frondérů a že Turci posílají českým sedlákům na pomoc tisíce vojáků. Představitelé moci zmíněné lamy pozorně sledovali a jejich pravdivost důsledně ověřovali.⁷²²

Sedláci však nespolehali jen na císaře Leopolda I., ale také na svou vlastní početnost. V tomto ohledu se do jisté míry nemýlili, protože pokud se sjednotili alespoň v rámci panství, byl proti nim vrchnostenský aparát zpravidla bezmocný. Na svou početní převahu však sedláci nespolehali i v případě možných střetnutí s vojskem. Velkou slabinu představovaly jejich omezené možnosti vzájemné komunikace, čehož si byli nositelé moci velmi dobře vědomi. Země i kraje preventivně uzavíraly své hranice, poslové sedláků byli stíháni, zakazovaly se i vesnické hromady a přástky, jejichž atmosféra byla v zimě 1679–1680 velmi bouřlivá. Důležitou komunikační roli proto hrály hospody, jejichž návštěvu vrchnosti sedlákům zakazovat nemohly, protože se v nich čepovalo vrchnostenské pivo, jeden z hlavních zdrojů panských příjmů. V krčmách se sedlákům podával také alkohol, který jim dodával sebevědomí. Po jeho požití říkali otevřeně, co si mysleli, a sprádali své mnohdy velmi odvážné plány na odpor. V komunikačním systému povstání roku 1680 zřetelně chyběla kazatelna. Selská rebelie neměla náboženský rozměr, který dodával středověkým povstáním ideologii, odhodlanost i metafyzické zdůvodnění. Sedláci roku 1680 nebojovali za starou, ba ani chiliastickou víru, byli především katolíky, kteří se dovolávali boha v boji za svá „stará práva“. Naprosto shodně kritizovali církevní i světské vrchnosti, které k vzpouře svých poddaných zaujímaly obdobné postoje.⁷²³

Výchozím momentem k povstání se staly události, které se na podzim roku 1679 odehrály na Frýdlantsku. V listopadu téhož roku místní obyvatelé využili cesty Leopolda I. přes Brandýs nad Labem k tomu, aby jeden z dnes nejznámějších vůdců selských rebelií Ondřej Stelzig předal císaři sepsanou petici. Na tu bylo nezbytné odpovědět, a proto se panovník prostřednictvím české dvorské kanceláře obrátil na hejtmany Boleslavského kraje, aby si vyžádali stanovisko majitele frýdlantského panství – hraběte Františka Ferdinanda Gallice. Frýdlanští svým jednáním dali do pohybu proces, který byl uzavřen až 30. srpna 1680, kdy broumovskou exekucí ukončila činnost třetí vyšetřovací komise, v jejímž čele stál apelační rada hrabě Karel Ignác ze Šternberka.⁷²⁴

Předtím válečná rada jmenovala první komisi, kterou vedl hrabě Eneáš Silvius Piccolomini a druhou komisi, jež byla nazývána podle generála a svobodného pána Kryštofa Viléma Haranta z Polžic a Bezdruzic. Tyto komise pracovaly naprosto odlišně. Generál Eneáš Silvius Piccolomini při svém jarním tažení roku 1680 nepřistoupil k hrdelním ani jiným trestům a spokojil se pouze s tím, že poddaní opětovně složili slib poslušnosti a povolali mu hold. Rituál holdo-

vání byl přitom velmi důležitý především svým symbolickým významem. Jeho prostřednictvím byl obnoven původní vztah vrchnosti k místním poddaným.⁷²⁵

Rolnická rebelie v Boleslavském kraji byla potlačena pomocí velmi mírných prostředků, přičemž Frýdlanští vyvázli v podstatě bez jakéhokoli trestu. Piccolomini přitom své poslání chápal nejprve jako služební úkol a zpočátku byl odhodlán „*uklidnit sedláky co nej dříve a za každou cenu*“. To se ale brzy ukázalo jako vojensky velmi snadné. Jeho kyrysníci se téměř nesetkávali s otevřeným odporem. Sedláci před nimi utíkali do lesů a k otevřenému střetnutí se neodvažovali. Brzy se proto ozýval z jeho dopisů, které psal vlivnému dvořáckému hodnostáři, knížeti Ferdinandovi z Ditrichštejna, nový tón „*Člověku musí být líto této velké bída. Ženy pláčejí, děti křičí, muži jsou rozrušení. Chudoba je víc než zřejmá, obtěžování přílišná. Přítomní chce své místo, ale všechny svádí srdce k pohnutí*.“⁷²⁶

Harantova komise naopak zvolila strategii zcela odlišnou.⁷²⁷ Od počátku dubna do července roku 1680 odsoudila k smrti téměř sto lidí, i když skutečně popravena jich byla necelá polovina, a to na Litoměřicku, Slánsku, Žatecku, Hradecku i Chrudimsku. Na uklidnění vzpoury venkovanů obě komise pracovaly po určitou dobu souběžně. Postupem Harantovy komise se v červenci a srpnu téhož roku řídil i Karel Ignác ze Sternberku.

Selské rebelie v Čechách vynikaly značnou prostorovou nerovnoměrností svého rozložení.⁷²⁸ Na Moravě je dokonce možné pozorovat v roce 1680 úplný klid.⁷²⁹ Zatímco hlavní ohniska selských bouří lze hledat na severu, západě a východě Čech, jih a do značné míry střed Čech do povstání vůbec nevstoupil. Nejnáchylnější k rebelii byla panství s menšími povinnostmi vůči vrchnosti. Panství, jejichž robotní a další zatížení bylo největší, naopak zůstávala stranou, ať již šlo o schwarzenberské dominium nebo statky v Polabí. S územním rozložením rebelií souvisela i etnická skladba panství. Většina panství, kde propukly rebelie, měla německé, případně smíšené obyvatelstvo. Nepodařilo se ale prokázat, jestli německy mluvící venkované byli náchylnější vznášet protesty proti vrchnosti.⁷³⁰

Velmi významnou roli při vlastním vzniku a průběhu více než sto třicet lokálních povstání mezi listopadem 1679 a květnem 1680 sehrála náhoda i různé fámy, které se šířily po českém venkově. Na příklad na litomyšlském panství se koncem dubna 1680, kdy vzpoura v severních a západních Čechách vrcholila, vzbouřilo několik set sedláků. Povstání ale vzniklo v podstatě omylem, když se rozšířila falešná zpráva, že jeden ze sedláků byl zatčen v hostinci U Morojan

v Litomyšli a odveden do vězení. Mlynář Lukáš Pakosta, jenž v podnapilém stavu jen náhodně uvedl do pohotovosti část panství, byl mylně označen za vůdce povstání. Před soudem však později nestálo všech osm set sedláků, ale jen několik jedinců, o kterých se vědělo, že měli akci připravovat nebo organizovat.⁷³¹ Soud nad několika údajnými vůdci vynesl příkladné potrestání, mezi nimi také nad Pakostou.⁷³² Jeho příběh nastoluje jinou otázku, která je s rebeliemi úzce spojená a její zodpovězení není vůbec jednoduché. Jaká byla role individua jako jednajícího subjektu v selských povstáních?

Rada vůdců byla do čela vzpoury postavena proti své vůli. To byl často osud vesnických rychtářů. Ti byli prodlouženou rukou vrchnosti, ale současně stáli v čele vesnické samosprávy. Bývali to většinou lidé nejspokornější, kteří vynikali individuálními osobními vlastnostmi, pro něž byli svým okolím uznáváni a oceňováni. Kolektivní povaha selských rebelií je do role vůdců přímo předurčovala. Přesto se později většina z nich bránila tvrzením, že byla svými sousedy k účasti na povstání někdy i násilně přinucena. Byli to nicméně oni, kteří dodávali vzpouře určitý řád a také legalitu.⁷³³ Vůdci jednotlivých rebelií byli většinou spíše zámožnější mužové, jen velmi zřídka se mezi nimi objevil nemajetný chalupník. Tato skutečnost zřejmě vyplývala z prestiže osob, které měly určitý majetek. Prostřednictvím svého postavení tito lidé snadněji získávali, případně i nutili nerozhodné venkovany, aby se přidali. Část z nich byla později potrestána, někteří skončili dokonce v rukou kata, jiným se ale podařilo před příchodem císařské vyšetřovací komise uprchnout a zachránit si život. Navzdory slovní ostrosti aktérů zůstávala panství převážně klidná, nanejvýše na nich poddaní odmítali dočasně robotovat. Jejich protesty se v podstatě omezily jen na podání petice a čekání na odpověď.⁷³⁴

Jaké byly požadavky vzbouřených venkovanů? V některých rebeliích lze postřehnout větší či menší roli, kterou sehrávala stará práva. Zatímco v kolébce rebelií, v severním Boleslavsku, neměl tento podnět žádný význam, zmíněná tradice byla živá na Žatecku, Hradecku i Plzeňsku. Nejsilnější byla povstání právě tam, kde usilovali sedláci o zmenšení své poddanské závislosti. Byla nalezena řada poměrně otevřeně vyřčených požadavků, jejichž uznání by v podstatě vedlo až k odstranění poddanského statutu. Patrně nejlépe bylo možné toto směřování sledovat v petičích poddaných Frýdlantska, Lemberska, Liberecka, Šluknova, Liběšic, Soběchleba, Mikulášovic, Petrohradu, Kysiblu, Brložce či Broumova. Na těchto panstvích byla otevřeně vyjadřována nespokojenost s tím, že poddaní byli spojeni s vlastníky

panství slibem „člověčenství“. To sice vnějškově nepředstavovalo více než podání ruky poddaného vlastníkovu panství nebo jeho zástupci, ale nelze podceňovat symbolický obsah této vazby.⁷³⁵ Mezi nespokojenci byla ještě druhá skupina, která si nekladla tak vysoké cíle, ale usilovala především o snížení a ulehčení svých povinností, robotních i kontribučních. Poddaní přitom ve svých petičích někdy přeháněli a udávali nepravdivé údaje.⁷³⁶

Vyšetřovatelům účastníků poddanské rebelie roku 1680 stejně nešlo v první řadě o potrestání skutečných viníků, nýbrž spíše o odstraňující trest. V některých případech proto byly voleny podobné exekuce jako čtvrcení, lámání kolem a dlouhodobé vystavování ostatků popravených.⁷³⁷ Patrně šlo o odstranění ostatních venkovanů ve smyslu tradičního barokního divadla hrůzy.⁷³⁸ Cílem bylo ukázat vzpurným a neklidným poddaným, že musejí poslouchat nebo volit mírnější formy protestu proti vrchnosti. Například tvrdost trestů, které byly uděleny v Litomyšli, byla legitimizována výpověďmi svědků a podložena řečmi o dalekosáhlých záměrech. Nikoho později nezajímalo, že nebyly uskutečněny, ale povstalí poddaní byli souzeni jako by se jim jejich úmysly podařilo prosadit. Atmosféra, v níž soud probíhal, nesla obecné dobové rysy, ale kromě toho byla prosycena

Ozbrojení poddaní. Nejsilnější byla raně novověká selská povstání v místech, kde sedláci usilovali o zmenšení své poddanské závislosti. Českou zvláštností většiny selských rebelií byla jejich uměřenost a právní ráz.

obavami, které jasně pojmenoval Bohuslav Balbín – strachem z české rebelie. Možná i proto byly některé vynesené tresty tak přísné.⁷³⁹

V bitvách nebo srážkách padlo více sedláků, než tomu bylo rukou kata. Důvodem byla pravděpodobně malá osobní zkušenost selských vojáků s přímou konfrontací s vojskem. Celkový počet padlých by se měl blížit ke dvěma stovkám, což vzhledem k nasazení vojska nevypadá s ohledem na selské vzpoury na jiných místech v Evropě hrozivě. Vždyť například ve francouzských selských rebeliích se to jen hemžilo užitím násilí.⁷⁴⁰ V symbolické rovině soudobé justice měl svůj značný význam nejen trest, ale také instituce milosti. Roku 1680 měla podobu robotního patentu, který vydal 28. června 1680 Leopold I. a sám ho představil jako nejvyšší milost. V úvodu také rebelii ještě jednou přísně odsoudil, potvrdil spravedlivost udělených trestů, ale současně vyhlásil, že se dobrodiní patentu bude vztahovat nejen na ty, kteří se na povstání nepodíleli, ale i na vzbouřence, jestliže se budou v budoucnu chovat poslušně.⁷⁴¹

Ještě během povstání se uvažovalo o tom, že spor o roboty a povinnosti by měl být řešen tradičním způsobem – dohodou jednotlivých vrchností s jejich sedláky. Nakonec však zvítězil názor zcela odlišný. Povinnosti měly být napříště stanoveny obecně, pro všechny poddané stejně, formou panovnického dekretu. Patentem navíc vstoupil do vztahu poddaný – vrchnost také raně moderní stát. Sociální napětí vyvolané povstáním bylo odstraněno kompromisem. Patent reagoval kladně téměř na všechny stížnosti sedláků. Byla sice stanovena třídní roboty v týdnu, která leckde dosavadní zatížení ještě zvýšila, ale růst robot byl zastaven a pevně stanovená hranice umožňovala ekonomický kalkul na straně poddaných i velkostatku. Patent zároveň zakázal vybírat jiné daně, než které stanovil zemský sněm. Vrchnosti nesměly propříště zabírat poddanskou půdu tam, kde byli přímí dědicové, „daleké fůry“ se počítaly do třídní roboty a peněžní dávky bylo zakázáno libovolně zvyšovat. Hrdelní tresty mohly vynášet jen hrdelní soudy. To vše se stalo předpokladem pro další chod šlechtického velkostatku i pro možné hospodaření poddaných.⁷⁴²

Příklady nedodržování patentu byly od této doby nalézány při většině vyšetřování nepokojů na českém venkově, což mělo za následek vydání nového robotního patentu, k němuž panovník přistoupil po selských bouřích roku 1716. V letních měsících tohoto roku propukaly nepokoje v Prácheňském, Bechyňském a Čáslavském kraji. Podnětem k nim se stalo robotní zatížení v době sezonních prací. Místodržící vydali 28. srpna 1716 *Občerstvený patent strany robot*

v létu, kde byl článek o maximálních třídených robotách, v sezóně neomezených, doplněn ustanovením o délce roboty – od východu do západu slunce s dvouhodinovou přestávkou. Ani ten však situaci nezklidnil a císař Karel VI. nakonec povolil přípravu nového robotního patentu, jehož vytvoření vyšlo z podnětu místodržících. Pro potlačení selských nepokojů a bouří muselo být nakonec povoláno vojsko. Odbojní venkovští poddaní byli potrestáni, přičemž byly dokonce na Čáslavsku vyneseny dva tresty smrti, které byly později změněny na nucené práce.⁷⁴³ Z těchto nepokojů vznikl robotní patent vydaný 22. února 1717, jenž se sice od předchozího nepatrně odlišoval, ale zachovával jeho podstatu.⁷⁴⁴

Robotní patenty z let 1680 a 1717 vznikly jako důsledek sociálních bouří, kdy panovník chtěl potvrzením robotních a dalších povinností přimět poddané k poslušnosti. Naproti tomu robotní patent z roku 1738 se stal přímým podnětem k propuknutí poddanských nepokojů v kritické době letních polních prací.⁷⁴⁵ Vzhledem k široké publicitě a vadným výtiskům tohoto patentu se na venkově objevovaly nesprávné výklady, proto vznikaly velké, byť neoprávněné naděje, od nichž už nebylo daleko ke vzpourám.⁷⁴⁶ Rozvláchnou formulací a rozepisováním podrobností nový patent ještě zvyšoval neurčitost zásad předchozích ustanovení.⁷⁴⁷ Zejména nejasná definice hlavního vymezení o robotní sazbě pro sedláky (tři dny potažní a tři dny pěší roboty) svědela poddané venkovany k nejasnému výkladu. Ten spočíval v základním nedorozumění, kdy ustanovení o třídení robotě v týdnu chápali jako maximální sazbu pro celý rok bez možného zvýšení v době nutných prací, zvláště o žních, jak to umožňovaly předchozí patenty.

Po vypuknutí nepokojů na konci července 1738 předpokládali místodržící, kteří byli nedostatečně informováni o jejich rozvolnění, že situaci by mohli vyřešit jednotliví krajští hejtmané. V posledních červencových dnech jmenovali vyšetřující komisaře, připravovali vojenský zásah a informovali císaře. Ten jejich opatření schválil, vyvolal je k obezřetnosti a ustanovil dva delegované soudy, které měly nepokojům vyšetřit.⁷⁴⁸ Ve stejném reskriptu vydal i obecnou směrnici pro ukliďování nepokojů, v níž na prvním místě dával přednost „rozumnému úsudku a dobrotě“ s tím, že by takto mohly být nepokoje urovnány již na svém počátku. Jen nepomůže-li mírnost, měli soudci užít síly a nejprve chytit vůdce, ale k trestání měli přistupovat s rozvahou. Názory členů delegovaného soudu byly obsaženy v závěrečné zprávě. Za hlavní příčinu úspěšného potlačení poddaných byl označen strach z vojska, a nikoli výklad pravého smyslu robotního patentu. Soud navrhol řešit situaci dalším patentem pro poddané, který by

byl opatřen autentickou pečeti, podpisem císaře a ostrým napomenutím vrchností k mírnosti pod hrozbou peněžních pokut a vyšších trestů. I z toho bylo patrné, že státní politika předosvícenské doby vůči venkovskému poddanému dospěla ke svému vrcholu a žádným způsobem se nevyvíjela.⁷⁴⁹

Podobně se v průběhu času nijak výrazně neměnily ani strategie jednání rebelujících venkovanů v Čechách. Rovněž při povstání roku 1775 se mluvilo o sedlácích, kteří odmítali robotovat, scházeli se ke společným poradám a snažili se získat solidaritu ostatních obyvatel venkova výhrůžkami či násilím. Ostatně také vznik rebelie v tomto roce byl úzce spjat se šířením falešné zprávy o údajných patentech, které měly vrchnosti před poddanými zatajovat, což byl opět motiv, který se stále opakoval. Právě v reakci na zatajování tajemného zlatého patentu vypuklo povstání v severovýchodních Čechách, jehož cílem, alespoň v očích vyšších vrstev společnosti, bylo ovládnout Prahu a následně zrušit robotu i nevolnictví. O tom, že venkované dobře věděli, že naději na úspěch mohou mít jen tehdy, jestliže budou držet pohromadě, svědčila skutečnost, že na každé usedlosti nutili jednoho muže, aby táhl s nimi alespoň na tři zámky pro „svobodu“. Z toho lze usuzovat, že si byli vědomi své početnosti, spoléhali na případné potrestání principem kolektivní viny a zároveň se snažili zapojením vysokého počtu vesničanů zmenšit možnost případné zrady.

Povstání roku 1775 se však přece jen od předešlých rebelií poněkud lišilo. Při jeho vzniku totiž zřejmě hrála jistou roli i různá mystická proroctví plná chiliastických vidin o tom, jak nebude úniku pro pány a kněze či „každý počet bude musit vydat světu“, což souviselo s jeho zrodem v kraji náboženských blouznivců. V předešlých povstáních se náboženský prvek naopak téměř nevyskytoval. Porážka vesničanů u Chlumce nad Cidlinou byla i v tomto případě nevyhnutelným vyústěním událostí, kdy neměli špatně organizovaní a většinou bez válečných zkušeností bojující vesničané sebemenší naději na úspěch.⁷⁵⁰

Místo ničivých smrtí, které prošly soudobou Evropou, se proto v českých zemích stala charakteristickým rysem selských rebelií spíše tvorba různých petic, soudní jednání a stávky, přičemž ztráty na životech nebo na majetku bývaly výjimečné. Základním rysem byla uměřenost a právní ráz poddanských revolt. Postupem času se navíc poddaní stále méně odvolávali na stará privilegia, ale spíše usilovali o dodržování současných císařských robotních patentů a postupně přecházeli k požadavku obecného snížení či dokonce zrušení robot. Selské petice nakonec přece jen předjímalý to, k čemu se odhodlal až Josef II. v listopadu 1781, když vydal proslulý patent

o zrušení nevolnictví, v němž stálo, že chce „*tělesnou poddanost má člověčenství hned od této chvíle zcela vyzdvihnouti, místo ní ale novou poddanost uvést*“.⁷⁵¹

Obraz kolektivní identity venkovanů v selských bouřích

Raně novověcí venkované uznávali vzdáleného panovníka, kterého často za celý svůj život nespatriřili, za svého nejsvrchovanějšího pánem zemského vládce. Poněkud odlišný vztah vykazovali ke svým vrchnostem. Zatímco panovníka vnímali v duchu naivního monarchismu jako nekonečně dobrého, vrchnost a její úředníci se pro ně mohli stát v jejich myslích ztělesněním zla a příčinou nespokojenosti se životem na vesnici. Panovník byl v myšlenkovém světě venkované skoro nadpřirozenou bytostí srovnatelnou téměř se samotným bohem a byl zahalen rouškou tajemna. Naopak s úředníky vrchnosti vstupovali vesničané do každodenního kontaktu a vinili je ze své špatné životní situace. Vzpouora proti vlastní vrchnosti proto byla v očích venkovanů odůvodnitelná.

Spouštěcím mechanismem povstání se mohl stát například nástup nové vrchnosti, která s sebou přinášela nové pořádky a zvyklosti. Dostala se tak do střetu s konzervativním myšlením raně novověkého venkova založeném především na ústní tradici, jež ležela na starých pořádcích a bylo značně odmítavé vůči novotám. Pokud navíc nová vrchnost odmítala uznat stará práva udělená venkovanům, často jen podle jejich tvrzení, předešlými majiteli panství, stala se lokalita možným ohniskem vzniku izolované revolty typické pro české prostředí 16. a 17. století. Pravděpodobnost, že by povstání na daném panství přerostlo v nějakou akci většího rozsahu, ale byla spíše zanedbatelná. V izolovaných venkovských revoltách totiž hrály hlavní úlohu konkrétní zájmy jednotlivých vzbouřených vesnic nebo panství, které neměly dostatečně přitažlivý náboj, aby přiměly ke vzpouře širší okolí.

Poněkud jiný směr i význam ale nabralo snažení venkovanů, jestliže se ve středu jejich pozornosti ocitla osoba panovníka a falešně naděje do něho vkládané, jako tomu bylo roku 1680. Již jeho samotná cesta do Prahy vyvolávala přísliby naděje. Průjezd panovníka konkrétními vesnicemi totiž znamenal významný zásah do každodennosti venkované, jenž měl možnost na vlastní oči vidět alespoň jeho kočár. Rovněž poskytoval příležitost k šíření různých zaručených zpráv a fám, do nichž venkované vkládali svá přání a naděje. Ty byly podmíněny opět hlavně vlivem tradice. Venkované proto snt

li hlavně o uznání starých práv a snížení svých robotních a kontribucních povinností. Jen ti nejdovážnější se odvažovali pomýšlet až na odstranění poddanství.

V čele jednotlivých povstání ve sledovaném časovém úseku stáli hlavně různí venkovští rychtáři, které jejich silná individualita k vůdcovské roli často doslova předurčovala. Výjimkou ale nebyly ani osoby, které se dostaly do čela vzpoury jen neobyčejnou shodou okolností a náhod. Společnými vlastnostmi většiny vesnických vůdců byly kromě jejich respektu v očích okolí také zdánlivá zámožnost a vzdělanost.

Povstání roku 1680 se teprve lišilo od předešlých vzpour. Tento rok byl totiž mezníkem, kdy do vztahu vrchnost – poddaný poprvé vstoupil raně novověký stát. Zatímco do roku 1680 byly hlavní příčinou vzniku různých povstání spory mezi vrchnostmi a poddanými, které se týkaly většinou především jejich starých práv, od této doby bvaly hlavním spouštěcím mechanismem povstání robotní patenty a spory o jejich výklad mezi oběma zúčastněnými stranami. Strategie vzbouřených venkovanů se však ani později příliš nelišily od užívaných postupů v předešlých stoletích. Byly založené především na principu kolektivní solidarity mezi vesničany, která byla někdy násilně vynucována za pomoci výhrůžek a vydírání.

Českou zvláštností selských rebelií se stala jistá uměřenost a právní ráz poddanských revolt v porovnání s jejich průběhem v jiných evropských zemích. Také poddanská povstání na českém venkově s sebou sice přinesla ztráty na životech venkovanů, jejich počet byl ale v porovnání s jinými soudobými evropskými zeměmi znatelně nižší. Venkované v českých zemích při svých rebeliích upřednostňovali před užitím násilí spíše tvorbu různých petic, stížností a žádostí, které putovaly k panovnickému dvoru v podstatě po celé raně novověké období.